

Ingliz va o'zbek tillarida so'z tartibining qiyosiy tahlili (SOV va SVO tizimlari)

Hulkaroy Uktamovna Davlatova
Ibratillo Ibaydullayevich Karimov
Turon universiteti Andijon filiali

Annotatsiya: Mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillarida so'z tartibining qiyosiy tahlili olib boriladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi ingliz tilidagi SVO (Subject-Verb-Object) hamda o'zbek tilidagi SOV (Subject-Object-Verb) sintaktik tizimlarning o'xshash va farqli jihatlarini aniqlashdan iborat. Maqolada har ikki tilning grammatik qurilishi, gap bo'laklarining joylashuvi va kommunikativ vazifalari lingvistik jihatdan tahlil qilinadi. Shuningdek, so'z tartibining mazmun ifodalash, urg'u berish va tarjima jarayonidagi ahamiyati misollar asosida yoritiladi. Tadqiqot davomida qiyosiy-tipologik hamda tavsifiy metodlardan foydalanildi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, ingliz tilida qat'iy so'z tartibi grammatik munosabatlarni ifodalashda asosiy vosita bo'lsa, o'zbek tilida kelishik qo'shimchalari sababli so'z tartibi nisbatan erkin hisoblanadi [1:B,12].

Kalit so'zlar: so'z tartibi, sintaksis, SOV tizimi, SVO tizimi, ingliz tili, o'zbek tili, qiyosiy tilshunoslik, gap tuzilishi, sintaktik tipologiya, tarjima

Comparative analysis of word order in English and Uzbek languages (SOV and SVO systems)

Hulkaroy Uktamovna Davlatova
Ibratillo Ibaydullayevich Karimov
Andijan branch of Turan University

Abstract: This article provides a comparative analysis of word order in English and Uzbek. The main goal of the study is to identify the similarities and differences between the English SVO (Subject-Verb-Object) and Uzbek SOV (Subject-Object-Verb) syntactic systems. The article analyzes the grammatical structure, arrangement of parts of speech, and communicative functions of both languages from a linguistic perspective. It also highlights the importance of word order in expressing meaning, stress, and the translation process using examples. Comparative-typological and descriptive methods were used in the study. The results show that while in English a strict word order is the main means of expressing grammatical relations, in Uzbek word order is relatively free due to the use of declensional suffixes [1:B,12].

Keywords: word order, syntax, SOV system, SVO system, English language, Uzbek language, comparative linguistics, sentence structure, syntactic typology, translation

Kirish. Dunyo tillarining grammatik tuzilishi bir-biridan farq qilishi bilan birga, ularning sintaktik tizimida muayyan umumiy qonuniyatlar ham mavjud. Tilshunoslikda gap bo'laklarining joylashuvi va ularning o'zaro munosabatlari o'rganish muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Har bir til o'ziga xos sintaktik modelga ega bo'lib, bu model fikrni ifodalash usuli hamda grammatik munosabatlarni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi [3:B,27].

Mazkur tilda ega, kesim va to'ldiruvchining joylashuvi odatda SVO (Subject-Verb-Object) modeli asosida quriladi. Masalan, "The student reads a book" gapida ega birinchi, kesim ikkinchi va to'ldiruvchi uchinchi o'rinda keladi. So'z tartibining o'zgarishi ko'pincha gap mazmunining buzilishiga yoki grammatik xatolarga olib keladi [4:B,61].

O'zbek tili esa agglutinativ tillar sirasiga kirib, grammatik ma'nolar asosan qo'shimchalar yordamida ifodalanadi. Shu sababli o'zbek tilida so'z tartibi nisbatan erkin bo'lsa-da, odatiy sintaktik model SOV (Subject-Object-Verb) shaklida namoyon bo'ladi. Masalan, "Talaba kitob o'qiydi" gapida kesim gap oxirida joylashadi. O'zbek tilida kelishik qo'shimchalari mavjudligi sababli gap bo'laklarining o'rni o'zgarsa ham, asosiy mazmun saqlanib qolishi mumkin [5:B,84].

Bugungi globalashuv va tillararo kommunikatsiya jarayonida ingliz hamda o'zbek tillarining qiyosiy o'rganilishi muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, tarjimashunoslik, xorijiy til o'qitish metodikasi va kompyuter lingvistikasida so'z tartibi masalasi dolzarb muammolardan biri hisoblanadi [6:B,39]. Ingliz tilidan o'zbek tiliga yoki aksincha tarjima jarayonida gap bo'laklarining joylashuvini to'g'ri aniqlash mazmunning aniq yetkazilishida muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Mazkur maqolaning maqsadi ingliz va o'zbek tillaridagi so'z tartibi tizimlarini qiyosiy jihatdan tahlil qilish, ularning sintaktik xususiyatlari hamda o'xshash va farqli tomonlarini aniqlashdan iborat. Tadqiqot davomida SVO va SOV modellari nazariy hamda amaliy misollar asosida ko'rib chiqiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tilshunoslikda so'z tartibi masalasi sintaksisning eng muhim tadqiqot obyektlaridan biri sifatida keng o'rganilgan. Ayniqsa, dunyo tillarining tipologik tasnifida gap bo'laklarining joylashuvi muhim mezon hisoblanadi. Ingliz va o'zbek tillaridagi SVO hamda SOV tizimlarini qiyosiy jihatdan o'rganish bo'yicha bir qator ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lib, ularda grammatik qurilish, kommunikativ vazifa va sintaktik munosabatlar tahlil qilingan.

O'zbek tilshunosligida so'z tartibi masalasi A.G'ulomov va M.Asqarovalar tomonidan chuqur tadqiq etilgan. Ular o'zbek tilida gap bo'laklarining joylashuvi ma'lum sintaktik me'yorlarga asoslanishini, biroq kelishik qo'shimchalari sababli so'z tartibining nisbatan erkinligini ta'kidlaydilar [1:B,18]. Olimlarning fikricha, o'zbek tilida kesimning gap oxirida kelishi asosiy sintaktik belgi hisoblanadi.

N.Mahmudov o'zbek tilining nazariy grammatikasiga bag'ishlangan tadqiqotlarida agglutinatив tillarda grammatik munosabatlar qo'shimchalar orqali ifodalanishi sababli sintaktik erkinlik yuzaga kelishini qayd etadi [2:B,52]. Muallif o'zbek tilida ega va to'ldiruvchi o'rin almasha ham, grammatik ma'no saqlanishini misollar orqali ko'rsatadi.

Ingliz tilidagi so'z tartibi muammolari R.Quirk, S.Greenbaum, G.Leech va J.Svartviklarning ilmiy ishlarida batafsil yoritilgan. Tadqiqotchilar ingliz tilida qat'iy SVO modeli hukmron ekanligini hamda grammatik aloqalar asosan so'zlarning ketma-ketligi orqali ifodalanishini ta'kidlaydilar [3:B,79]. Ularning fikricha, ingliz tilida so'z tartibining buzilishi gap mazmuniga bevosita ta'sir ko'rsatadi va ayrim hollarda grammatik xatoga olib keladi.

S.Greenbaum ingliz tili grammatikasi bo'yicha olib borgan tadqiqotlarida inversiya hodisasi va stilistik o'zgarishlarni alohida tahlil qiladi [4:B,44]. Olimning ta'kidlashicha, ingliz tilida odatiy SVO modeli saqlangan holda, badiiy uslub yoki kommunikativ urg'u talabiga ko'ra ayrim sintaktik o'zgarishlar yuz berishi mumkin.

D.Crystal til universallari va sintaktik tipologiyaga oid ilmiy qarashlarida dunyo tillarining aksariyatida ega va kesimning muhim sintaktik markaz ekanligini qayd etadi [5:B,101]. U ingliz va turkiy tillar o'rtasidagi asosiy farqlardan biri sifatida analitik va agglutinatив qurilish tafovutlarini ko'rsatadi.

B. Comrie esa lingvistik tipologiya bo'yicha tadqiqotlarida SOV va SVO modellari dunyo tillarida eng keng tarqalgan sintaktik tizimlar ekanligini ta'kidlaydi [6:B,63]. Olimning fikriga ko'ra, SOV tizimiga mansub tillarda kesimning gap oxirida kelishi axborotning yakuniy markazini hosil qiladi, SVO tillarida esa fe'l gapning markaziy komponenti sifatida xizmat qiladi.

Shuningdek, tarjimashunoslik sohasidagi tadqiqotlarda ham ingliz va o'zbek tillaridagi so'z tartibi muhim masala sifatida qaraladi. Tadqiqotchilar tarjima jarayonida gap strukturasi to'g'ri transformatsiyasi mazmun aniqligini ta'minlashini qayd etadilar [3:B,91]. Ayniqsa, ingliz tilidan o'zbek tiliga tarjimada fe'lning gap oxiriga ko'chirilishi ko'p uchraydigan sintaktik hodisalardan biri hisoblanadi.

Tahlil qilingan ilmiy adabiyotlar shuni ko'rsatadiki, ingliz va o'zbek tillaridagi so'z tartibi masalasi turli nuqtai nazardan o'rganilgan bo'lsa-da, SVO va SOV tizimlarining qiyosiy-pragmatik jihatlari hamda ularning kommunikativ vazifadagi o'rni hali ham dolzarb ilmiy muammolardan biri bo'lib qolmoqda. Shu sababli

mazkur tadqiqotda ushbu ikki tilning sintaktik xususiyatlari qiyosiy aspektda kengroq tahlil qilinadi.

Natijalar. Tadqiqot davomida ingliz va o'zbek tillaridagi so'z tartibi tizimlari qiyosiy jihatdan tahlil qilinib, ularning sintaktik xususiyatlari aniqlandi. Olingan natijalar ingliz tilida SVO (Subject-Verb-Object) modeli qat'iy sintaktik me'yor sifatida qo'llanishini ko'rsatdi. Mazkur tizimda ega, kesim va to'ldiruvchining joylashuvi grammatik munosabatlarni ifodalashda asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi [3:B,79]. Gap bo'laklari tartibining o'zgarishi esa ko'pincha mazmunning buzilishiga yoki grammatik xatoga olib keladi.

O'zbek tilida esa asosiy sintaktik model SOV (Subject-Object-Verb) shaklida namoyon bo'lishi aniqlandi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, o'zbek tilida kesimning gap oxirida kelishi eng muhim sintaktik belgilaridan biri hisoblanadi [1:B,21]. Shu bilan birga, kelishik qo'shimchalari mavjudligi sababli gap bo'laklarining joylashuvi nisbatan erkin bo'lib, so'z tartibi o'zgarganda ham asosiy grammatik ma'no saqlanib qoladi.

Qiyosiy tahlil natijasida ingliz tilida grammatik munosabatlar ko'proq sintaktik pozitsiya orqali, o'zbek tilida esa morfologik vositalar orqali ifodalanishi aniqlandi [2:B,57]. Masalan, ingliz tilida ega va to'ldiruvchining o'рни almasha, gapning ma'nosi o'zgaradi, o'zbek tilida esa kelishik qo'shimchalari tufayli mazmunning asosiy qismi saqlanadi. Bu holat o'zbek tilining sintaktik moslashuvchanligini ko'rsatadi.

Tahlillar davomida har ikki tilda ham kommunikativ maqsadga ko'ra inversiya va stilistik o'zgarishlar mavjudligi kuzatildi. Ingliz tilida inversiya ko'proq savol gaplar, badiiy uslub va urg'u berish vaziyatlarida qo'llanilishi aniqlandi [4:B,46]. O'zbek tilida esa mantiqiy urg'uni kuchaytirish yoki ma'lum gap bo'lagini ajratib ko'rsatish maqsadida so'z tartibi o'zgarishi mumkinligi kuzatildi.

Shuningdek, tarjima jarayonida ingliz va o'zbek tillarining sintaktik tizimlari o'rtasida muayyan transformatsiyalar yuz berishi aniqlandi. Ingliz tilidan o'zbek tiliga tarjimada kesimning gap oxiriga ko'chirilishi, o'zbek tilidan ingliz tiliga tarjimada esa qat'iy SVO modelining tiklanishi asosiy sintaktik hodisalardan biri ekanligi belgilandi [6:B,74].

Tadqiqot natijalari ingliz va o'zbek tillaridagi so'z tartibi tizimlari o'rtasidagi farqlar ularning tipologik va grammatik tabiati bilan bog'liqligini ko'rsatdi. Shu bilan birga, har ikki tilda ham kommunikativ ehtiyoj va uslubiy maqsad asosida sintaktik moslashuvlar yuzaga kelishi aniqlandi. Olingan natijalar qiyosiy tilshunoslik, tarjimashunoslik hamda xorijiy tillarni o'qitish metodikasida muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Muhokama. Tadqiqot natijalari ingliz va o'zbek tillarida so'z tartibi sintaktik tizimning muhim elementi ekanligini ko'rsatdi. Har ikki til o'zining grammatik

qurilishi va tipologik xususiyatlariga ko'ra bir-biridan sezilarli darajada farqlanadi. Ingliz tilida SVO modeli qat'iy sintaktik me'yor sifatida qo'llanilib, gapdagi grammatik munosabatlar asosan so'zlarning joylashuvi orqali ifodalanadi. O'zbek tilida esa SOV modeli ustun bo'lsa-da, kelishik qo'shimchalari mavjudligi sababli gap bo'laklarining o'rni nisbatan erkin hisoblanadi. Bu holat agglutinativ va analitik tillarning asosiy tipologik farqlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi [4:B,61].

Tahlillar davomida ingliz tilida ega va to'ldiruvchining o'rin almashishi ko'pincha gap mazmunining o'zgarishiga olib kelishi aniqlandi. Masalan, "The teacher praised the student" va "The student praised the teacher" gaplarida so'z tartibi grammatik ma'noni to'liq belgilab beradi. O'zbek tilida esa "O'qituvchi talabani maqtadi" va "Talabani o'qituvchi maqtadi" kabi gaplarda asosiy mazmun saqlanib qoladi, chunki grammatik munosabatlar kelishik qo'shimchalari orqali ifodalanadi [2:B,54]. Bu esa o'zbek tilining sintaktik moslashuvchanligini ko'rsatadi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari har ikki tilda ham kommunikativ maqsad va uslubiy vazifaga ko'ra so'z tartibida o'zgarishlar yuz berishini ko'rsatdi. Ingliz tilida inversiya hodisasi asosan badiiy uslub, savol gaplar yoki urg'u berish maqsadida qo'llaniladi [3:B,88]. O'zbek tilida esa ma'lum gap bo'lagiga mantiqiy urg'u berish uchun so'z tartibi o'zgartirilishi mumkin. Masalan, "Kitobni men o'qidim" gapida to'ldiruvchining oldinga chiqarilishi kommunikativ urg'uni kuchaytiradi.

Tahlil davomida tarjima jarayonida yuzaga keladigan sintaktik transformatsiyalar ham muhim ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi. Ingliz tilidan o'zbek tiliga tarjimada fe'ning gap oxiriga ko'chirilishi, aksincha o'zbek tilidan ingliz tiliga tarjimada esa qat'iy SVO tartibining tiklanishi zarur bo'ladi [6:B,70]. Bu holat tarjimonlardan har ikki tilning sintaktik xususiyatlarini chuqur bilishni talab qiladi.

Bundan tashqari, tadqiqot natijalari xorijiy til o'qitish metodikasida ham muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbek tilida so'zlashuvchi talabalar ingliz tilini o'rganishda ko'pincha SOV modelini ingliz tiliga ko'chirish natijasida sintaktik xatolarga yo'l qo'yadilar. Shu sababli ingliz tilidagi qat'iy SVO tizimini o'rgatishda qiyosiy yondashuvdan foydalanish samarali natija beradi [5:B,113].

Umuman olganda, ingliz va o'zbek tillaridagi so'z tartibi tizimlari o'rtasidagi farqlar ularning grammatik tabiati bilan chambarchas bog'liq ekanligi aniqlandi. Shu bilan birga, har ikki tilda ham kommunikativ ehtiyoj va pragmatik maqsad asosida sintaktik moslashuvlar yuzaga kelishi kuzatildi. Bu esa so'z tartibining nafaqat grammatik, balki kommunikativ va stilistik vazifalarni ham bajarishini ko'rsatadi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot davomida ingliz va o'zbek tillaridagi so'z tartibining sintaktik xususiyatlari qiyosiy jihatdan tahlil qilindi hamda SVO va SOV tizimlarining o'ziga xos jihatlari aniqlandi. Tadqiqot natijalari ingliz tilida qat'iy SVO modeli grammatik munosabatlarni ifodalashning asosiy vositasi ekanligini

ko'rsatdi. Ushbu tilda gap bo'laklarining joylashuvi mazmuni belgilovchi muhim omil hisoblanadi va so'z tartibining o'zgarishi ko'pincha grammatik yoki semantik xatolarga olib keladi [3:B,79].

O'zbek tilida esa SOV modeli ustun bo'lib, grammatik munosabatlar asosan kelishik qo'shimchalari orqali ifodalanishi sababli so'z tartibi nisbatan erkinligi aniqlandi [1:B,24]. Shu bois o'zbek tilida gap bo'laklari o'rni o'zgarganda ham asosiy mazmun ko'p hollarda saqlanib qoladi. Bu holat o'zbek tilining agglutinativ xususiyati bilan chambarchas bog'liq ekanligi kuzatildi.

Tahlillar davomida har ikki tilda ham kommunikativ maqsad va uslubiy ehtiyoj asosida inversiya hodisasi hamda sintaktik moslashuvlar yuz berishi aniqlandi. Ingliz tilida bunday holatlar asosan stilistik urg'u yoki savol gaplarda uchrasa, o'zbek tilida mantiqiy urg'uni kuchaytirish va axborotni ajratib ko'rsatish vazifasini bajaradi [4:B,46].

Shuningdek, tadqiqot natijalari tarjimashunoslik nuqtai nazaridan ham muhim ahamiyat kasb etdi. Ingliz va o'zbek tillari o'rtasidagi sintaktik tafovutlar tarjima jarayonida gap strukturasi transformatsiya qilish zaruratini yuzaga keltirishi aniqlandi [6:B,74]. Shu sababli tarjimon va til o'rganuvchilar uchun har ikki tilning sintaktik xususiyatlarini chuqur bilish muhim hisoblanadi.

Umuman olganda, ingliz va o'zbek tillaridagi so'z tartibi tizimlari ularning grammatik tabiati, tipologik xususiyatlari va kommunikativ vazifalari bilan uzviy bog'liq ekanligi isbotlandi. Tadqiqot natijalari qiyosiy tilshunoslik, sintaksis, tarjimashunoslik va xorijiy tillarni o'qitish metodikasida nazariy hamda amaliy manba sifatida foydalanilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. – Toshkent: O'qituvchi, 1987.
2. Mahmudov N. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent: Fan, 2015.
3. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A Comprehensive Grammar of the English Language. – London: Longman, 1985.
4. Greenbaum S. The Oxford English Grammar. – Oxford: Oxford University Press, 1996.
5. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
6. Comrie B. Language Universals and Linguistic Typology. – Chicago: University of Chicago Press, 1989.